

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПОРЯДКУ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Наталія Марушак,

*канд. юрид. наук,
доцент кафедри історії та теорії держави і права,
конституційного та адміністративного права
Чернігівського державного технологічного університету*

У статті аналізується існуючий порядок порушення кримінальної справи та формулюються пропозиції щодо його вдосконалення з метою зміцнення гарантій прав особи.

Ключові слова: кримінальна справа, порушення, права особи, гарантії.

Порушення кримінальної справи є першою, початковою стадією кримінального процесу, з якої, власне, і починається кримінальний процес у кожній конкретній справі.

Метою цієї статті є дослідження гарантій забезпечення прав особи при вирішенні питання про порушення кримінальної справи у кримінальному процесі України.

Характеризуючи суть стадії порушення кримінальної справи, М. Михеєнко правильно зазначав, що на цій стадії компетентні органи повинні встановити наявність чи відсутність передбачених законом приводів і підстав для того, щоб прийняти рішення про порушення або відмову в порушенні кримінальної справи. Саме ці приводи та підстави породжують кримінально-процесуальні відносини між відповідними органами держави, з одного боку, громадянами, підприємствами, установами й організаціями – з іншого. На цій стадії також по можливості встановлюється наявність чи відсутність обставин, що виключають провадження у кримінальній справі, а також інших обставин, які є підставою для відмови в порушенні кримінальної справи [1, с. 188].

В. Тертишник характеризує порушення кримінальної справи як акт застосування процесуального права, що відкриває загальну можливість провадження всіх без винятку слідчих дій і застосування заходів примусу. Він визначає стадію порушення кримінальної справи як початкову стадію кримінального процесу, змістом якої є відповідна діяльність: прийняття, реєстрація, розгляд, перевірка заяв і повідомлень про злочини, прийняття за ними рішень, з'ясування питання про наявність або відсутність підстав для порушення кримінальної справи [2, с. 87].

Згідно з чинним Кримінально-процесуальним кодексом (далі – КПК) України постановою про порушення кримінальної справи є правовим актом, який фіксує факт злочину як офіційну подію та має правові наслідки. Стадія кримінального процесу, в якій оформляється цей право-

вий акт, називається «Порушення кримінальної справи» (гл. 8 КПК України). На нашу думку, назва цієї глави є свідченням другорядності дій, що передують прийняттю рішення про порушення кримінальної справи. Так, для вирішення питання про порушення кримінальної справи, відмову в цьому або направлення заяви, повідомлення чи іншої інформації за належністю необхідно провести певні невідкладні дії для перевірки заяв і повідомлень про злочини. О. Михайленко вважає, що провадження досудового розслідування з кримінальних справ пов'язане з розслідуванням злочинів, яке, на його думку, починається ще до винесення рішення про порушення кримінальної справи [3, с. 42]. З такою думкою не можна не погодитися. Саме з надходження до відповідного державного органу заяви чи повідомлення про злочин починається реагування на злочин у формі кримінально-процесуальної діяльності, тобто у ст. 94 КПК, що іменується «Приводи і підстави до порушення кримінальної справи», насправді йдеться про приводи для початку кримінально-процесуальної діяльності.

Ми підтримуємо думку В. Зеленецького про те, що назва стадії «порушення кримінальної справи» не повністю відображає її суть. Така назва є вузькою, однобічною, передає лише найменування одного можливого рішення, що може бути прийняте, а саме – порушення кримінальної справи. На практиці ж можуть виноситися рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, про направлення заяв і повідомлень за належністю [4, с. 101–102].

На нашу думку, більш правильна назва цієї стадії кримінального процесу запропонована В. Маляренком: «Перевірка і вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини» [5, с. 96]. Адже в стадії порушення кримінальної справи (як вона зараз називається) така справа порушується не завжди. Вважаємо, що на цій стадії кримінального процесу основними етапами є прийняття заяв і повідомлень про вчинений злочин або злочин, що готується, та перевірка таких заяв і повідомлень, а тому доцільно,

на нашу думку, назвати її «Прийняття, перевірка і вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини». Такий підхід вважаємо виправданим, оскільки саме при прийнятті заяв і повідомлень (а часто і при відмові прийняти заяву), під час неоперативної, непрофесійної перевірки таких заяв заподіюється шкода особі, порушуються її права та законні інтереси.

Незважаючи на вичерпний перелік приводів і підстав до порушення кримінальної справи, законодавство не містить необхідних гарантій захисту прав осіб, залучених до кримінально-процесуальної діяльності, не робить процедуру прийняття заяв і повідомлень про злочини чіткою, прозорою, доступною, а це, у свою чергу, впливає на якість розслідування, створює умови для невинного заподіяння шкоди особі.

Першою та чи не найважливішою гарантією захисту прав особи у кримінальному процесі є чіткість і виваженість законодавства. Аналіз положень закону про приводи та підстави для порушення кримінальної справи, свідчить про невідповідність термінології у КПК України (ст. 95) та Кримінальному кодексі (далі – КК) України. Так, термін «донос», який залишився в чинному КПК ще з часів тоталітарного режиму, в КК України 2002 р. вже відсутній. Стаття 383 КК передбачає відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину. Саме про це і має попереджатися особа, яка заявила про вчинення злочину. Чинний КК України з 2002 р. використовує терміни «з'явлення із зізнанням» та «щире каяття», що не співвідносяться з положеннями ст. 96 КПК України. Тому зазначені положення статей 94–96 КПК України підлягають відповідній зміні.

Крім того, на нашу думку, вимоги закону про надання потерпілим «підписки» або попередження про відповідальність за «донос» у сучасних умовах взагалі аморальні та не відповідають положенням Конституції України.

На прокурора, слідчого, орган дізнання та суд покладено обов'язок приймати заяви і повідомлення про будь-який скоєний злочин або злочин, що готується, розглядати їх у встановлений строк – три дні (ст. 97 КПК). За цей час прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані прийняти повідомлення, проаналізувати дані, що в ньому містяться та сформулювати певне процесуальне рішення. Якщо даних недостатньо для винесення обґрунтованого рішення, їх перевірка здійснюється у строк, що не може перевищувати десяти днів. Необґрунтована відмова в прийомі заяв і повідомлень є відмовою в доступі до правосуддя, в юридичному захисті прав і законних інтересів потерпілого, адже йому відмовлено в праві кожної людини, на основі рівності з іншими людьми (статті 21, 24 Конституції України) будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань, у тому числі на судовий захист (ст. 55 Конституції України).

До речі, слід зазначити, що у Російській імперії, частиною якої була й Україна, згідно із

ст. 303 Статуту кримінального судочинства 1864 р. скарги вважалися достатнім приводом для початку слідства. Ні судовий слідчий, ні прокурор не могли відмовити в тому особі, яка постраждала від злочину чи проступку [6, с. 414]. Це означає, що кримінальний процес розпочинав звичайний громадянин, потерпілий. І поліція, і судовий слідчий, і прокуратура зобов'язані були діяти в інтересах цієї особи, яка сама ініціювала процес з приводу злочину, вчиненого проти неї. Ніяких відмов у порушенні кримінальної справи, ніяких попередніх розглядів – судочинство розпочинається з ініціативи потерпілого, а не з ініціативи державного чиновника, який вирішує порушити йому справу чи ні.

На жаль, випадки приховування злочинів, що призводить до порушення прав особи, сьогодні трапляються ще досить часто. Одну із причин цього негативного явища ми вбачаємо в існуючій обов'язковій звітності органів внутрішніх справ (кількість зазначених у статистичних звітах правопорушень може бути сприйнята як показник ефективності антикримінальних заходів і як ознака їх слабкості). Залежно від політичної та соціально-економічної ситуації органи внутрішніх справ намагаються за допомогою статистичних даних поліпшити свій імідж. Та в будь-якому разі слід розуміти, що йдеться не про зменшення або збільшення кількості реальних злочинів, а про їх реєстрацію. Проблема приховування злочинів із організаційно-правової перейшла, на жаль, у морально-психологічну площину. Сприяє цьому також відсутність єдиної концепції правоохоронної діяльності, узгодженої роботи органів міліції, прокуратури, суду.

Важливою гарантією прав громадян та поваги їх гідності у стадії порушення справи є встановлений наказом Міністра внутрішніх справ України від 14.04.2004 р. № 400 порядок реєстрації заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються. Значення цих норм полягає в тому, що заявник, який одержав талон-повідомлення, набуває впевненості, що його заява прийнята та зареєстрована в органах внутрішніх справ. У випадку, якщо у встановлений термін громадянині не буде повідомлено про прийняте рішення, він може, посилаючись на талон, у якому зазначено, коли і ким була прийнята його заява, звернутися до вищестоящої або наглядової інстанції з вимогою проконтролювати дії органу, що прийняв заяву.

Було б доцільно розробити нормативний акт про єдину систему реєстрації заяв і повідомлень про злочини. У ньому належало б передбачити положення про форму та методи реєстрації, гарантії прав громадян, які беруть участь у цих кримінально-процесуальних відносинах, у тому числі право громадян оскаржити до суду дії прокурора, органа дізнання, слідчого у випадку необґрунтованої відмови в прийомі заяви, а також про відповідальність посадових осіб за приховування злочинів від обліку та реєстрації.

Слушною видається позиція авторів проекту Кримінального процесуального кодексу України від 01.07.2011 р., положення якого передбачають створення Єдиного реєстру досудових розслідувань. Крім цього, початок досудового розслідування автори проекту пов'язують із моментом внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Так, ст. 212 Проекту «Початок досудового розслідування» передбачається, що слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше одного дня після подання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування.

До Єдиного реєстру досудових розслідувань пропонується вносити відомості про:

- дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;
- прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;
- інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;
- короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведені потерпілим, заявником чи виявлені з іншого джерела;
- попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- прізвище, ім'я, по батькові та посада слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та розпочав розслідування;
- інші обставини, передбачені положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань.

У Єдиному реєстрі досудових розслідувань автоматично фіксується дата внесення інформації та присвоюється номер кримінального провадження. На нашу думку, ця пропозиція заслуговує на підтримку, оскільки створює належні умови забезпечення прав людини, зокрема права на доступ до правосуддя.

Приводом до порушення кримінальної справи закон називає також статті, замітки, фейлетони тощо, опубліковані в пресі (п. 4 ст. 94 КПК). Під пресою розуміють періодичні й продовжувані видання, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідчення про державну реєстрацію, а також додатки до них у вигляді видань газетного та журнального типу (ст. 1 Закону про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні). Вони, як і інші джерела інформації, підлягають перевірці, що до них має бути прийняте відповідне рішення. Якщо факти, зазначені в публікації, не підтвердилися, органи, що проводили перевірку, по-

винні, на нашу думку, інформувати про це громадськість через той самий друкований орган, у якому була зроблена публікація про злочин. У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ст. 4 КПК України такою нормою: «Якщо повідомлення про злочин і особу, яка його скоїла, були опубліковані в пресі, прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані повідомити про результати перевірки та рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за підставами, що реабілітують, у відповідну редакцію для опублікування».

Перевірка заяв і повідомлень є наступним етапом прийняття процесуального рішення про порушення кримінальної справи. Важливо, щоб перевірка провадилася швидко і обережно, інакше із засобів, що сприяють боротьбі із злочинами, вона може перетворитися на засіб приниження особи, заподіяння моральної шкоди. Кримінально-процесуальне законодавство не визначає порядку здійснення перевірки заяв і повідомлень громадян, а також інших підстав для порушення кримінальної справи. На практиці це нерідко призводить до вчинення дій, що принижують гідність громадян, заподіюють їм моральну шкоду, і свідчить про необхідність нормативного врегулювання порядку перевірки заяв, зокрема одержання пояснень [7, с. 78].

Вивчення слідчої практики свідчить, що найбільше недоліків і прорахунків допускають працівники правоохоронних органів (дільничні інспектори, оперуповноважені карного розшуку, працівники ДАІ, співробітники державної служби по боротьбі з економічною злочинністю й інші посадові особи) під час проведення «слідчої» перевірки, коли ще не порушено кримінальну справу (при одержанні пояснень, складанні протоколів огляду місця події та схем до них, протоколів огляду й вилучення речей тощо). Це свідчить насамперед про низький професійний рівень працівників і безвідповідальне ставлення деякого з них до своїх функціональних обов'язків, про відсутність контролю з боку їх керівників [8].

На нашу думку, доцільно поширити правові гарантії, передбачені ч. 3 ст. 22 КПК України, що забороняє застосування насильства, погроз та інших незаконних заходів, і на стадії порушення кримінальної справи. На стадії, коли ще не вирішене питання, чи буде взагалі порушена кримінальна справа, громадяни повинні викликатися до органів дізнання, до слідчого або прокурора лише у випадках, якщо іншим шляхом не можна зібрати інформацію, необхідну для ухвалення обґрунтованого рішення. Є ще один аспект цієї проблеми. Справа в тому, що докази, відомості, дані, що лежать в основі будь-якого процесуального рішення, – це ті відомості, що отримані за умови дотримання певних процедурних обмежень, установлених нормами закону. Коли ж здійснюється дослідча перевірка, то ясно, що всі пояснення, опитування або якісь інші подібні дані не мають доказового значення. У Конституції України закріплено, що

обвинувачення «не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (ст. 62).

КПК України передбачає, що допит є процесуально оформленою дією, яка спрямована на збирання та перевірку доказів, а не опитуванням, поясненням або чимось іншим. У результаті особа, яка дала пояснення представникові влади, особа, яка вже була опитана, потім знову повинна давати показання як свідок чи потерпілий. Таким чином, виявляється, що будь-який учасник процесу, у тому числі обвинувачений, не захищений фактично існуючими нормами кримінального процесу. У будь-якій сучасній системі судочинства людина із самого початку має право давати або не давати показання. Залежно від свого розсуду, вона не зобов'язана давати показання, викриваючи себе (ч. 1 ст. 63 Конституції України). При цьому вона завжди повинна мати право на участь адвоката.

Інший спосіб одержання фактичних даних при прийнятті рішення про порушення кримінальної справи – витребування необхідних матеріалів. До таких матеріалів можуть бути віднесені документи бухгалтерського обліку, різного роду довідки, зокрема про стан здоров'я, вік, тілесні ушкодження, працездатність тощо. На нашу думку, компетентні органи й службові особи повинні вирішувати це питання, так, щоб не принизити гідність громадянина, не викликати різного роду домисли навколо його імені. З метою охорони прав громадян бажано закріпити в законі також положення про неприпустимість розголошення даних, отриманих під час проведення перевірки заяв і повідомлень про злочини.

Перевірка повідомлень про злочин завершується прийняттям процесуального рішення – постанови про порушення або про відмову в порушенні кримінальної справи, яка дуже тісно пов'язана з проблемою кваліфікації злочину, тобто результатом кримінально-правової оцінки діяння органами дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, внаслідок якої констатовано, що вчинене є злочином, визначається норма кримінального закону, яка передбачає відповідальність за це діяння, встановлюється відповідність між його юридично значущими ознаками й ознаками злочину, передбаченими законом, та процесуально закріплюється висновок про наявність такої відповідності.

На нашу думку, для посилення гарантій прав особи постановою про порушення кримінальної справи повинна бути винесена за фактом злочину, а не щодо конкретної особи незалежно від того, чи відома особа, яка його вчинила, чи ні

(це зніме проблему співучасників і причетних до злочину осіб, а також відповідальності за компрометацію особи, якщо виявиться, що вона не причетна до злочину, бо обставини, які підтверджують, що даний злочин вчинено конкретною особою, ще підлягають доведенню на стадії досудового слідства).

Порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, зазначав М. Строгович, створювало б для цієї особи невизначене та неприпустиме з точки зору законності становище: ця людина не обвинувачується у кримінальній справі, оскільки вона не притягнута як обвинувачений і обвинувачення їй не пред'явлено; вона і не підозрюваний, оскільки не затримана за підозрою у вчиненні злочину і щодо неї не обрано запобіжного заходу. Однак про неї, як про злочинця, принаймні передбачуваного, прямо сказано, записано в постанові про порушення кримінальної справи, вона зазначена у даній постанові, і це, зрозуміло, стосується її дуже близько та відчутно [9, с. 12].

Викладене дозволяє зробити **висновок**, що нормативне врегулювання порядку порушення кримінальної справи потребує суттєвих змін і зміни ці повинні співвідноситися із загальнолюдськими цінностями, з нормами міжнародного права, виходити, передусім, із принципу поваги до особи.

Література

1. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України. – К., 1999. – 536 с.
2. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. – К., 1999. – 576 с.
3. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. – К., 1999. – 448 с.
4. Зеленецький В. С. Державне обвинувачення в системі кримінально-процесуальних стадій // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 4. – С. 101–102.
5. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. – К., 2005. – 512 с.
6. Устав уголовного судопроизводства в редакции 1892 г. // Свод Законов Российской Империи: В 5 кн. Кн. 5, т. XIII–XVI / Под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб., 1913. – С. 367–556.
7. Кузнецов Н. П. Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела. – Воронеж, 1983. – 117 с.
8. Марущак Н. В. Забезпечення права особи на повагу до її гідності на стадії досудового розслідування у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2010. – 251 с.
9. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. – Т. 1. – 470 с.

In the article the present system of laying an action and guarantee of providing of rights for personality is analysed.

В статтє анализується сущєствующий порядок возбуждения уголовного дела и формулируются предложения по его совершенствованию с целью укрепления гарантий прав личности.

